

ŠURMINOVA AKCIJA ZA OSNIVANJE HRVATSKE NARODNE STRANKE

Hrvoje Matković

Politička aktivnost dra Gjure Šurmina u predratnom i ratnom razdoblju bila je vezana za Hrvatsko-srpsku koaliciju sve dok u junu 1918. nije napustio njene redove. Nešto kasnije, u Narodnom vijeću, on je zajedno s drom Ivanom Lorkovićem obrazovao posebnu vanstranačku grupu, poznatu pod imenom grupe oko *Malih novina*, te je živo učestvovao u zbivanjima mjeseca listopada i studenoga 1918. Nakon ujedinjenja 1. XII 1918. Šurmin je i dalje politički aktivan. Međutim, nova politička konstelacija i novi problemi doveli su do pregrupiranja snaga i prodora novih elemenata u politički život pa su mnogi građanski političari, raniji nosioci hrvatske politike, pomalo gubili na značenju prepuštajući svoje mjesto spremnijim i dinamičnijim vođama. U traženju izlaza iz novonastale, za Hrvatsku nepovoljne, situacije, mnogi su od njih s vremena na vrijeme poduzimali neke korake koji su ih za trenutak doveli u centar pažnje, da bi ih novi događaji i kombinacije opet potisnuli s političke scene. Tako je i Šurmin potkraj 1923. i ponovo potkraj 1924. postao nosilac jedne političke akcije koja je, po zamisli njenih tvoraca, trebala utjecati na tok događaja. S obzirom na činjenicu da ta Šurminova akcija nije bila isključivo njegova zamisao, a u njoj su bile angažirane ne samo hrvatske nego i druge političke snage, potrebno je o njoj raspraviti i utvrditi njeno pravo mjesto i značenje kako u hrvatskoj tako i u općejugoslavenskoj političkoj historiji.

*

Nakon stvaranja jugoslavenske države Šurmin je pripadao obnovljenoj Naprednoj demokratskoj stranci kojoj je na čelu bio dr Ivan Lorković. Ta je stranka u Privremenom narodnom predstavništvu nastupala zajedno sa Starčevićevom strankom prava kao Narodni klub, kojemu su pripadali i neki članovi bivšeg Jugoslavenskog odbora te grupa muslimana iz Bosne i Hercegovine. Suradnja u Privremenom narodnom predstavništvu, sličnost pogleda na aktuelne političke probleme i osobito zajednički stav prema nasilnoj centralizaciji, povezali su sve grupe okupljene u Narodnom klubu kao parlamentarnoj frakciji tako da su se već u ljeto 1919. udružile u jedinstvenu stranku koja je nazvana Hrvatska zajednica¹.

¹ O ovoj stranačkoj formaciji, njenom postanku, razvoju i značenju vidi moju raspravu »Hrvatska zajednica — prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji«, u Zborniku radova »Istorija XX veka« V, Beograd 1963.

Šurmin je tada postao jedan od članova užeg vodstva u novoj stranci. U periodu sudjelovanja Hrvatske zajednice u vladi 1920. Šurmin je kao njen predstavnik bio ministar socijalne politike. Iako je po struci bio filolog i književni historičar na katedri zagrebačkog sveučilišta, bavio se i ekonomskim problemima. Zbog toga je u vodstvu Hrvatske zajednice smatran ekspertom za privredu te je u stranačkom organu »*Hrvat*« vodio rubriku »Narodno gospodarstvo«. Kada je potkraj 1924. Vijeće Hrvatske zajednice napustilo monarhizam i izjasnilo se za republikanizam, Šurmin je ustrajao u svom monarhističkom stavu i zajedno s drugim bivšim zajedničarskim prvakom, drom Matom Drinkovićem, ušao u Pašić-Pribičevićevu vladu kao ministar trgovine i industrije.

Međutim, Šurminov prekid s Hrvatskom zajednicom stvarno je uslijedio već ranije. Razilaženja s ostalim članovima vodstva Hrvatske zajednice dadu se utvrditi na početku rujna 1923. Tada je Šurmin bio pozvan na odgovornost pred izvršni odbor stranke zbog putovanja u Beograd i političkih razgovora koje je ondje vodio bez znanja i ovlaštenja stranke. Hrvatska zajednica je, naime, u to vrijeme tijesno surađivala sa Stjepanom Radićem i Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom (HRSS). Dok su mnogi vođe Hrvatske zajednice već tada bili spremni da prihvate republikanizam, Šurmin se odlučno izjašnjavao za monarhiju. On je podvrgao kritici i zajedničarsko odobravanje Radićeva puta u inozemstvo i preporučivao drugačiju politiku koja će se bazirati na priznanju monarhije i države. Šurminov nastup pred vodstvom Hrvatske zajednice izazvao je nepovoljan utisak pa su ostali prvaci stranke jednodušno otklonili njegovo izlaganje. Nakon toga je Šurmin ponovo putovao u Beograd, a štampa je donosila vijesti o stvaranju *nove stranke* koju je on navodno trebao osnovati u zajednici s Drinkovićem i M. Dežmanom. Već tada se u Hrvatskoj zajednici javljaju prijedlozi za isključenje Šurmina (prijedlog je podnio dr Semić u zagrebačkoj organizaciji Hrvatske zajednice), ali je vodstvo više bilo sklono da se Šurmin sam povuče. No, Šurmin je tada na sastanku vodstva Hrvatske zajednice izrazio svoju lojalnost stranci i obavezao se da će u štampi (tj. u strankinu organu *Hrvatu*) demantirati svoju posebnu političku akciju. Ipak, usprkos obećanju da će to odmah učiniti, Šurmin je odugovlačio s davanjem izjave. Pripremajući tekst izjave on se konzultirao s Drinkovićem koji je još u lipnju 1923, kao izabrani narodni poslanik, otišao u Beograd i sudjelovao u radu Narodne skupštine. Tako je na kraju, umjesto obećanog demantija, Šurmin u svojoj izjavi, koju je pročitao pred vodstvom Hrvatske zajednice, još jednom izrazio ozbiljnu kritiku držanja stranke prema Stjepanu Radiću i osudio njeno skretanje od osnovnog programa, kao i njenu potpunu pasivnost.² Tri dana kasnije, 19. rujna, Šurmin je uputio predsjedniku stranke Lorkoviću dvije poruke. Prvom javlja da zbog premorenosti mora na odmor i oporavak te kao redaktor *Hrvata* moli dvomjesečni dopust, a drugom polaže sve časti koje je u stranci obnašao. Vodstvo Hrvatske zajednice uvažilo je Šurminovu ostavku, ali je on i dalje formalno ostao član stranke.³

² Tekst Šurminove izjave, koju je pred vodstvom Hrvatske zajednice pročitao 16. IX 1923, a koji se nalazi u njegovoj ostavštini u Rukopisnoj zbirci Sveučilišne biblioteke u Zagrebu (R-5894/a br. 20), citirao sam u odlomcima u bilj. 379. na str. 110 rasprave o Hrvatskoj zajednici.

³ Šurminov spor s vodstvom Hrvatske zajednice u rujnu 1923. opširnije sam obradio u raspravi o Hrvatskoj zajednici, 108—112.

Povod za izbijanje spora između Šurmina i vodstva Hrvatske zajednice bila su njegova putovanja u Beograd i razgovori s tamošnjim političarima. Stranka je stala na stanovište da u tom momentu ne treba voditi razgovore s beogradskim političarima i, pogotovu, da ih ne može voditi nitko na svoju ruku bez znanja ostalih članova u vodstvu. Šurmin je potvrdio da je doista vodio razgovore s političkim ljudima u Beogradu, ali se u svom izlaganju nije osvrnuo na pisanje nekih listova da je ondje pregovarao o osnivanju nove stranke. On kritikuje politiku vodstva Hrvatske zajednice, predbacuje tom vodstvu odstupanje od programa i pretjerano potčinjavanje predsjedniku HRSS Stjepanu Radiću. Hrvatska zajednica — po mišljenju Šurmina — nije očuvala samostalnost u političkim akcijama i mijenja temeljne principe svog programa bez zaključaka svojih organizacija. Ali o planovima za osnivanje stranke ne kaže ni jednu riječ. Da o tome nije bilo govora u vodstvu Hrvatske zajednice vidi se i iz Lorkovićeve pisma dru Anti Trumbiću na početku rujna 1923. u kojem mu Lorković opisuje najnovije događaje oko Šurmina,⁴ kao i iz zabilježaka u Dnevniku dra Matka Laginje.⁵ Međutim, nagađanja ipak nisu bila neosnovana. Šurmin je već tada doista pravio kombinacije o formiranju nove hrvatske političke stranke, što proizlazi iz jednog njegova vlastoručnog sastavka, na poledini kojega je zapisao slijedeću bilješku: 29/8 1923. pročitao ovo kod V. Jankovića⁶ s kojim sam razgovarao o političkim prilikama«. Šurminov sastavak potvrđuje da je on pripremao osnivanje nove stranke, otkriva osnovne konture njena programa kao i pozadinu te akcije. Taj sastavak glasi:

»1. Organizirati Hrvatsku naprednu stranku, koja u svom programu priznaje jedinstvo države i naroda. Traži samoupravnu decentralizaciju i eventualnu reviziju ustava u toku vremena pošto se svrše svi važniji državni zakoni.

2. Stranka treba da se nasloni na gospodarsko-financijske krugove u Zagrebu i da skupi oko sebe svu inteligenciju.

4. Posle organizacije u Zagrebu krenuti se u narod.

5. Listovi su osigurani za tu novu stranku.

6. Radikali bi išli na ruku toj stranci u svakom pogledu, jer je radikalnoj stranci stalo do toga da se zemlja konsolidira i da svi živimo zadovoljno. Ona priznaje apsolutno ravnopravnost sviju Srba, Hrvata i Slovenaca. Ona traži da Hrvati aktivno učestvuju u upravi države.

7. Nova stranka čim se organizira morala bi sama stavljati predloge za popravak administracije i uprave, što bi radikalna stranka morala u interesu naroda i države učiniti. Mnoge pogreške se čine iz neznanja, a ne iz zle namjere.

8. Nova stranka trebalo bi da održava vezu sa radikalima.«⁷

⁴ Arhiv JAZU, Trumbićeva ostavština (dalje: A-JAZU, T. ost.), 60-A-XVII/2.

⁵ *Dnevnik* dra Matka Laginje čuva se u Rukopisnoj zbirci Sveučilišne biblioteke u Zagrebu (R-6261).

⁶ Dr Velizar Janković, radikal, tada ministar saobraćaja u homogenoj radikalnoj vladi na čelu s Nikolom Pašićem.

⁷ Državni arhiv u Zagrebu, Ostavština dra Gjure Šurmina (dalje: DAZ, Š. ost.), kutija 42. U sastavku nedostaje tačka 3.

Ovaj dokument dokazuje da su Šurminova putovanja u Beograd u vrijeme kad je njegova stranka, Hrvatska zajednica, podržavala politiku apstinencije, imala drugi smisao, a ne samo ispitivanje raspoloženja. Iz dokumenta se vidi da su u pozadini akcije za osnivanje nove hrvatske stranke stajali radikali. Ideja da se formira jedna hrvatska stranka s osnovnim programom priznavanja državnog jedinstva koja bi okupila »gospodarsko-financijske krugove«, inteligenciju i zatim ostali narod i koja bi u stvari bila ekspozitura Radikalne stranke u Hrvatskoj bila je u skladu s radikalskom taktikom koju su oni tada, a i kasnije, rado prihvaćali i primjenjivali.

Koji su razlozi da se ova zamisao nije u tom času realizirala, nigdje se u Šurminovim spisima ne spominje. Čak nema nikakvih podataka o tome da li je u tom pravcu bilo što poduzeto. Šurmin se nakon podnošenja ostavke na funkcijama u Hrvatskoj zajednici sasvim udaljio od zajedničara, ali ga ne susrećemo ni u kakvoj političkoj akciji sve do kraja 1924. Tada je odjednom izbio u prvi plan političkog zbivanja iznenadnim ulaskom u obnovljenu Pašić-Pribičevićevu vladu.

Zanimljivo je napomenuti da se iz Šurminove ostavštine, a niti iz ostale građe, ne može potvrditi sudjelovanje Drinkovića i Dežmana u akciji osnivanja nove hrvatske stranke, mada se u štampi njih trojica u toj akciji povezuju. Beogradska *Pravda* od 1. rujna 1923. piše o akciji Šurmin-Drinković-Dežman i naziva ih »političkim štreberima« koji su radi lične koristi uvijek spremni prevrnuti košulju. A Lorković javlja Trumbiću da se katkada činilo kao da »tercet nije radio složno, ali danas o tome ne može biti dvojbe«. »Samo se — nastavlja Lorković — jedan drugoga odriče, jer planovi nisu uspjeli«. ⁸ Sam Drinković, u spisu »Hrvatska i državna politika« iz kraja 1928, osvrćući se na svoju političku aktivnost u jugoslavenskoj državi, objašnjava mnoge svoje postupke i akcije u prethodnim godinama, ali uopće ne spominje ovaj Šurminov pothvat, niti svoje učešće u njemu. Dežman pak sredinom prosinca 1923. — dakle, neposredno poslije Šurminove afere — putuje u Beograd kao emisar Hrvatske zajednice s ciljem da ispita situaciju i razgovara s vodećim radikalima. No bilo je to u vrijeme kada je i sam Stjepan Radić iz inozemstva diktirao uspostavljanje kontakta s radikalima i kada je Hrvatska zajednica poduzimala ono zbog čega je malo prije osuđivala Šurmina. ⁹

Podatak o Šurminovim planovima za osnivanje nove hrvatske političke stranke potkraj 1923. ostao bi bez ikakva značenja da tu akciju Šurmin nije obnovio godinu dana kasnije. A do tada su se u političkoj situaciji zbile mnoge promjene. Dolazak poslanika HRSS u Narodnu skupštinu u Beograd ožujka 1924. pospješio je proces podvajanja u Demokratskoj stranci i doveo do konačnog otcjepljenja Svetozara Pribičevića, koji je sa svojom grupom osnovao novu Samostalnu demokratsku stranku i ušao u Pašićevu vladu (tzv. P-P vladu). Slijedio je zatim pad te vlade i obrazovanje vlade dotadašnjeg opozicionog bloka na čelu s Ljubom Davidovićem. Povratak Stjepana Radića iz inozemstva i njegove izjave na političkim skupovima HRSS dovele su na početku studenoga 1924. do smjenjivanja Davidovića i obnove P-P vlade. Pred-

⁸ A-JAZU, T. ost., 60-A-XVII/2.

⁹ O tome vidi više u mojoj raspravi »Hrvatska zajednica« str. 112—114.

sjednik vlade Nikola Pašić odmah je poduzeo korake za uključivanje u vladu i dva bivša zajedničarska prvaka, Šurmina i Drinkovića, pa je tada i Šurmin ponovo stupio na političku scenu.

*

Poslije formiranja druge P-P vlade 6. studenoga 1924. Drinković je dobio poziv od predsjednika vlade Pašića da dođe u Beograd. Drinković bilježi da se teško odlučio na put, ali je na kraju ipak pošao. U dva tri navrata dugo je razgovarao s Pašićem o političkoj situaciji i tom prilikom — tvrdi Drinković — zalagao se za sporazum većine Hrvata i većine Srba (tj. radićevaca i radikala). Kada mu je Pašić ponudio ulazak u vladu, Drinković je postavio zahtjev da se iz vlade ukloni Svetozar Pribičević »zbog njegove mržnje na sve što je hrvatsko«. Pašić je Drinkoviću odgovorio da je »to za sada nemoguće«. U nastavku razgovora glavna je tema bila: prilike u Dalmaciji. Drinković je iznio što bi se sve moralo poduzeti da se situacija popravi: uređenje agrara, melioracija močvarnog tla, pošumljavanje, uređenje saobraćaja, popravak luka i obala, poboljšanje prehrane, otvaranje kredita itd. Kada je Pašić prihvatio Drinkovićeve prijedloge, on je pristao da uđe u vladu kao ministar bez lisnice s glavnim zadatkom da se brine o Dalmaciji i da predložene mjere provodi kroz sva ministarstva.¹⁰

U toku ovih pregovora za ulazak u vladu, Drinković ne spominje prisustvo Šurmina, iako su kod rekonstrukcije vlade 26. studenoga 1924. obojica istovremeno postali novi ministri. Šurminovo prisustvo navodi Drinković samo na posljednjoj konferenciji 26. XI, kada je definitivno ugovorena rekonstrukcija vlade, i sutradan 27. XI uoči prisege, kada je u predsjedništvu vlade uz Šurmina i Pašića bio prisutan i Svetozar Pribičević.¹¹ Čini se po svemu, da su ova dvojica bivših zajedničara odvojeno pregovarali s Pašićem, jer na to upućuje i zabilješka Laginje u njegovu *Dnevniku*. Laginja kaže da se 4. prosinca 1924. sastao s Gjurjom Šurminom, novim ministrom trgovine i industrije. Razgovor s njim zabilježio je po tačkama kako slijedi: »1. geneza ovog njegova ponovnog ustupa u vladu; 2. odnošaj dra Mate Drinkovića; 3. rad Šurmina ovdje i u Zagrebu...«¹² Laginja, dakle, odvaja Šurmina od Drinkovića i razgovara najprije o Šurminovu ulasku u vladu, a zatim o Drinkoviću napose. Kako su obojica, i Šurmin i Drinković, prije bili pripadnici i članovi vodstva iste političke stranke, Hrvatske zajednice, njihov ulazak u vladu smatrao se u javnosti kao zajednička stvar i tumačio se kao jačanje »hrvatske komponente« i uspostavljanje protuteže Pribičeвиćevoj grupi u vladi. No, ma koliko su Šurmin i Drinković bili srodni po svojim političkim koncepcijama i često djelovali zajednički, i prije kao i sada u vladi, ipak se uskoro pokazalo da neke njihove akcije teku odvojeno, što u izvjesnom smislu

¹⁰ Dr Mate Drinković, *Hrvatska i državna politika*, Zagreb 1928, 92.

¹¹ Isto, 93.

¹² Sveučilišna biblioteka u Zagrebu, *Dnevnik Matka Laginje* (dalje: SB, LD), 4. XII 1924. Šteta je, što Laginja bilježi samo teme razgovora a ne i tok, kako je to inače radio. Razlog je tome jaka upala oka, kako sam navodi. Inače bi iz njih nešto više saznali o motivima ulaska u vladu jednog i drugog političara, kao i o toku pregovora.

objašnjava zašto su u pregovorima za ulazak u vladu nastupali svaki za sebe, pa je to čak i Laginja zabilježio kao dva zasebna događaja.

Prateći komentare tadašnje štampe nije teško uočiti da se od početka njihova sudjelovanja u vladi veće značenje pridavalo Šurminu. »Dok Drinkovićevu ulasku u vladu ne pripisuje ni jedan radikalski ministar veće značenje, Šurminov ulazak — piše jedan zagrebački list — tumači sam Pašić, pa i najviši faktori, da će imati velik utjecaj na razvoj prilika«. ¹³ Mnogo se tada govorilo i pisalo o sporazumnom nastupu disidenata HRSS pod vodstvom Vinka Lovrekovića i Šurmina, preko kojega da su ovi disidenti povezani s Pašićem. Veze s Lovrekovićem potvrđuje i sam Šurmin kada je u razgovoru s Laginjom rekao: »Lovreković je predsjednik stranke, ali onaj koji je vodi, to sam ja«. ¹⁴ Međutim, ovu je izjavu Šurmin dao na početku prosinca. Tokom prosinca sve češće se pronose glasovi o Šurminovim namjerama da sam osnuje svoju posebnu stranku. I doista, 1. siječnja 1925. objavljen je proglas o osnivanju Hrvatske narodne stranke na čelu sa Šurminom. ¹⁵ Šurmin je, naime, sam bez Drinkovića poduzeo akciju za formiranje nove hrvatske stranke koja je — po zamisli osnivača — trebala odigrati važnu ulogu u rješavanju tadašnje političke i općedržavne krize. To je i bio glavni razlog zašto se u tom momentu Šurminovu ulasku u vladu pridavalo veće značenje.

Proglas kojim se javnost obavješćuje o osnivanju Hrvatske narodne stranke sadrži uvodne napomene i program stranke. U *uvodu* se najprije ističe zaključak Hrvatskog sabora od 29. X 1918. kojim je hrvatski narod odobrio pristup Hrvatske u jednu državu s Kraljevinom Srbijom. Stranka se, dakle, izjašnjava za hrvatsku nacionalnu individualnost, što je naglašeno i u naslovu proglasa (proglas je upućen »Hrvatskom narodu«), i prihvaća »one temelje na kojima su sve hrvatske stranke prije šest godina stvarale ovu državu s njezinim današnjim predstavnikom kraljem Aleksandrom«. ¹⁶

Program Hrvatske narodne stranke formuliran je u osam tačaka. U prvoj tački zahtijeva se *poštivanje svetinja hrvatskog naroda* i izražava odlučno protivljenje svakoj plemenskoj premoći bilo od strane Srba bilo od strane Hrvata. U tački dva naglašava se *potpuna ravnopravnost* u svim državnim poslovima. »Za potrebe Hrvatske ima doći do izražaja pravo samostalne odluke hrvatskog naroda kako se to ima pokazati u reviziji ustava, koju imaju u sporazumu provesti Srbi i Hrvati prema potrebama naroda«. ¹⁷ Značajno je, da se ovdje, kao ni u daljnjem tekstu, ne spominju Slovenci i da se problem političke krize svodi isključivo na hrvatsko-srpske odnose. Stranka je, inače, monarhistička jer uvažava »državnu našu snagu u jedinstvenom istupu kao kraljevina prema stranom svijetu«. ¹⁸

Tačka tri stavlja stranci u dužnost da svoju »najglavniju brigu posveti podizanju privrede i narodnog bogatstva«. Napose treba posvetiti pažnju se-

¹³ *Domovina*, 3/30. XII 1924. u članku pod naslovom »Lom u P-P vladi«.

¹⁴ SB, LD 4. XII 1924. — Laginja je u zabilješci objasnio da se radi o novoj proturadićevskoj seljačkoj stranci koja je »tobože samostalna«.

¹⁵ DAZ, Š. ost., kutija 28.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

ljaštvu. »Zadaća je naša ojačati seljaka organizovanjem njegove proizvodne snage na zadružnom temelju. Da se ovaj temelj opstanka svake agrarne države uzmogne razviti, treba da imamo moć odlučivanja u našim samostalnim tijelima, u našim općinama, županijama i skupštinama«. ¹⁹ Seljak mora biti vlasnik zemlje koju obrađuje a država se mora brinuti o uređenju zadrugarstva, koje će se urediti po načelu prometa robe: od proizvođača do potrošača. Hrvatska narodna stranka traži najzad *rješenje međunarodnog položaja* naše države — kako to stoji u tački četiri — pa će ona surađivati sa svakom srpskom i slovenskom strankom kojoj je u političkom pogledu na prvom mjestu briga za jedinstvenu državu. Vjera ne može biti mjerilo za određivanje državne politike pa se Hrvatska narodna stranka zalaže za bezuvjetnu *vjersku ravnopravnost* (tačka 5). Posebnim zakonima »u duhu pravičnosti i čovječnosti« imaju se urediti odgojne, kulturne i privredne *zadace obitelji*, napose seljačke i radničke (tač. 6). Država mora posebnim zakonom urediti opću radinost državljanina, a naročito »ima osigurati industrijalnu i zanatsku produkciju«. Posebnim zakonom ima osigurati *radničko pravo* (tač. 7). U posljednjoj, osmoj tački programa govori se o pitanju narodnih manjina i ističe da Hrvatska narodna stranka zastupa stanovište međunarodnih ugovora te njihove pripadnike smatra ravnopravnim državljanima, koji mogu biti i članovi Hrvatske narodne stranke.²⁰

Ono što karakterizira program Hrvatske narodne stranke je deklarativnost i uopćenost. Čitav niz pitanja koja su predstavljala veoma akutne probleme unutrašnjeg i vanjsko-političkog života države, samo su periferno dotaknuti ili tako spomenuti da se ništa konkretnije ne kaže kako i na koji način bi ta pitanja trebalo riješiti. Osim ravnopravnosti kao temelja revidiranog ustava ne spominju se nikakve druge pojedinosti o preuređenju države. Prije i poslije donošenja Vidovdanskog ustava vodila se oštra borba protiv centralizma. Federalističke i autonomističke koncepcije došle su do izražaja u mnogim prijedlozima nacрта ustava, koji su bili podneseni Ustavotvornoj skupštini, a nakon izglasavanja ustava cijeli je politički život zemlje bio u znaku borbe između dviju suprotnih koncepcija. Ipak se u programu Hrvatske narodne stranke ne spominje ni jedna koncepcija niti se određenije kaže što u postojećem ustavu treba izmijeniti i kako garantirati ravnopravnost Hrvata i Srba. Kako i na koji način bi došlo »do izražaja pravo samostalne odluke hrvatskog naroda«? U pogledu vanjske politike ne navodi se ni jedno konkretno sporno pitanje niti se bilo šta kaže o osnovnoj orijentaciji te politike. Samo izjašnjavanje za konačno rješenje međunarodnog položaja jugoslavenske države ne govori ništa niti o karakteru tog rješenja niti o položaju države kojega ona tada ima i onoga za koji bi se trebalo boriti.

Slično je i s drugim pitanjima. Polazeći od konstatacije da je privreda bila i ostaje temelj narodnog blagostanja, program ističe nužnost brige za seljaštvo i zalaže se za zadrugarstvo, ali strukturu i funkcioniranje te privrede izražava uopćenom frazom da se privreda mora organizirati po načelu »od

¹⁹ Isto.

²⁰ Proglas o osnivanju Hrvatske narodne stranke objavljen je i u letku koji počinje istim naslovom: »Hrvatskom narodu«. Dok je u uvodnom dijelu tekst letka nešto sažetiji, program u osam tačaka potpuno je identičan s tekstom plakata. Jedan primjerak letka nalazi se u DAZ, Š. ost., kut. 8.

proizvođača do potrošača«. Kako bi se to načelo konkretiziralo, u kojem su odnosu jedni prema drugima, kako organizirati ostale privredne grane itd. — sve je to ostalo nedorečeno, odnosno sve je to izraženo i opet općenitom formulacijom da se svi zakoni o uređivanju životnih prilika naroda imaju donositi u duhu spomenutog načela. Iz formulacije da država kao privredna zajednica »ima osigurati« industrijsku i zanatsku proizvodnju moglo bi se zaključiti da se Hrvatska narodna stranka zalaže za jaču intervenciju države u privrednim pitanjima, ali tu nema nikakvih daljnjih objašnjenja i ne znamo tačno što se pod tim misli.

Pored spomenutog programa Hrvatske narodne stranke, objavljenog u proglašenju o osnivanju stranke, među Šurminovim rukopisima sačuvao se i jedan nacrt programa koji vjerojatno predstavlja njegovu prvu verziju, odnosno predložak za konačni tekst.²¹ Taj se nacrt donekle razlikuje od objavljenog programa, iako se oni u suštini poklapaju. Nacrt u stvari potvrđuje da je Šurmin autor programa koji je u proglašenju potpisao Izvršni odbor nove stranke. Zanimljivo je da Šurmin u uvodnom dijelu nacrta programa na prvom mjestu ističe kako su loša uprava i slaba administracija doveli »do posve oprečnih nazora i o državi i o njezinu uređenju«. U objavljenom proglašenju Šurmin se vraća na 1918. i traži prihvaćanje temelja na kojima je država osnovana. Prema nacrtu, traži se revizija ustava koja bi se provela uvažavanjem svih onih razloga koji su doveli do ugrožavanja općih narodnih i državnih interesa. Preuređenje države izvelo bi se na osnovi »koja će biti sporazumno izrađena između Srba, Hrvata i Slovenaca«. U objavljenom programu, kako smo već vidjeli, reviziju ustava proveli bi u sporazumu samo Srbi i Hrvati. U nacrtu je zatražena ravnopravnost svih građana pred vlastima »u punom duhu demokratske vladavine«. Objavljeni tekst ne spominje duh demokratske vladavine, već ističe zakonom zagarantiranu ličnu sigurnost i sigurnost imovine. U objavljenom programu izostala je i formulacija da će se država »s obzirom na seljački dio naroda urediti kao organska zajednica slobodnih i uređenih domova«, te tvrdnja da pravilan razvoj svega narodnog gospodarstva ovisi o uređenju općinskih, pokrajinskih i državnih financija. Ostali dijelovi objavljenog programa i nacrta (sačuvani dio teksta) uglavnom se podudaraju. Bez obzira na izvjesne razlike (ispuštanje nekih rečenica ili unošenje novih), i nacrt programa i objavljeni tekst imaju iste karakteristike: općenitost i deklarativnost, iz kojih se ne mogu do kraja definirati konkretni ciljevi i zadaci stranke

Hrvatska narodna stranka pokrenula je i svoj organ *Hrvatski pokret*, koji je počeo izlaziti 3. veljače 1925. List je najprije izlazio svaki dan (osim nedjelje i blagdana), a zatim dva puta tjedno, i to četvrtkom i nedjeljom.²² Kao odgovorni urednik *Hrvatskog pokreta* bio je označen Mijo Branković. Značajno je da je *Hrvatski pokret* počeo izlaziti nekoliko dana uoči skupštinskih izbora

²¹ U Rukopisnoj zbirici Sveučilišne biblioteke u Zagrebu (R-5869) pod naslovom »*Fragment iz programa Hrvatske narodne stranke*«. Nacrt je pisan pisaćim strojem na jednom listu. Budući da je tekst na kraju prekinut usred rečenice, očito je da se radi o prvoj stranici nacrta, dok su ostale izgubljene.

²² Od broja 1 do 7 *Hrvatski pokret* je dnevnik, a od broja 8 do 35 izlazi dvaput tjedno. Od broja 36 postaje tjednik i izlazi do 18. VII 1925.

(bili su raspisani za 8. II 1925). Zato su njegovi prvi brojevi bili ispunjeni izbornom propagandom za Hrvatsku narodnu stranku.

Na kakav je odjek naišla Šurminova akcija?

U cijeloj Šurminovoj ostavštini nalazi se samo jedno jedino pismo kojim njegov potpisnik izražava želju da stupi u Hrvatsku narodnu stranku. To je pismo umirovljenog učitelja Adolfa Markovića, koji svoju spremnost da se učlani u novu stranku povezuje s molbom da Šurmin intervenira u Ministarstvu prosvjete za njegovo (Markovićevo) reaktiviranje i za premještaj njegova sina.²³ Šurminu se javio i Stjepan Zagorac, obećavši mu da će poduprijeti njegovu akciju koja predstavlja »početak kristalizacije i pozitivnog rada«.²⁴ Međutim, Stjepan Zagorac poručuje Šurminu da je zdrava samo ona politika koja prima teoriju »triju plemena sa tri ravnopravna plemenska imena, ali hoće jedan narod, kojemu treba sporazumno dati jedno državno i narodno ime«. »Treba stvarati jedan zajednički jugoslavenski tabor — piše Zagorac — zajedno sa Srbima i Slovencima«.²⁵ Zagorac naslućuje da Šurminova akcija neće baš biti dobro primljena pa mu piše: »Ti si kao pozitivan duh bio kadar da i uz cijenu gubitka populariteta istupiš javno i odupreš se općem ludovanju«.²⁶ Doista, Šurmin je povodom ulaska u P-P vladu primio izraze oštrog negodovanja u pismu koje su potpisali »Vaši ogorčeni zemljaci Sremci«.²⁷ A Marijan Serdarušić obavješćuje ga iz Knina o svom neuspjelom putu po Sjevernoj Dalmaciji, na kojem je pokušao agitirati za Hrvatsku narodnu stranku. Seljaci mu — piše Serdarušić — naprosto nisu dali govoriti. Župnik u Škabrnjama nije htio s njim uopće razgovarati, dok su ga seljaci sakupljeni ispred crkve poslije nedjeljne mise htjeli tući kamenicama kličući »Živio Radić«, tako da se morao skloniti u obližnju gostionicu.²⁸ Pismo završava riječima: »Ne daj Vam Bože ovo doživiti!«

Drugih podataka o okupljanju članstva u redove Hrvatske narodne stranke nemamo, ali zato izborni rezultat jasno govori o neuspjehu Šurminove akcije. Hrvatska narodna stranka postavila je kandidatsku listu za skupštinske izbore samo u Zagrebu i Rumi. Nosilac liste bio je Šurmin, a uz njega je u Zagrebu kandidiran i Matija Rendulić, željeznički činovnik.²⁹ Kao kandidat za kotar Ruma na listi Gjure Šurmina spominje se neki Jelenić.³⁰ Ni jedan od kandidata Hrvatske narodne stranke nije bio izabran.

Iz izvještaja o predizbornoj skupštini Hrvatske narodne stranke u Zagrebu, održane 1. veljače 1925, proizlazi da je među prisutnima bilo najviše obrt-

²³ DAZ, Š. ost., kut. 32 — pismo je datirano 19. I 1925. a završava riječima: »Molim Vas, požurite s intervencijom, da do 1. II službu nastupimo, da se uzmognemo ozbiljno latiti kortešacije za Vas«.

²⁴ Rukopisna zbirka Sveučilišne biblioteke u Zagrebu, R-5896 b. Stjepan Zagorac Gjuri Šurminu, Sušak 27. XII 1924.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ To pismo glasi: »Gosp. ministre! Pitamo Vas, kako dugo ćete još ostati skutonoša razbojnika i ubojica Pašić — Pribičevića!? Maknite se dok imade vremena, jer jao si ga Vama, ako zakasnite. Zar Vi da prodate hrvatski narod? Nismo se nikad tome nadali! Dakle, odlučite se odmah. Dalje iz Beograda«. — Rukopisna zbirka Sveučilišne biblioteke u Zagrebu, R-5896 b.

²⁸ DAZ, Š. ost., kut. 8.

²⁹ *Hrvatski pokret*, 1 3. II 1925.

³⁰ Isto, 2/4. II 1925.

nika. Na skupštini su i govorila dva obrtnika, limar Milan Božičević i tapehtar Marsilli.³¹ Božičević je u svom govoru istakao Šurminove zasluge za obrtnički stalež, naročito za dobivanje zajmova uz niske kamate i osnivanje podružnice Hipotekarne banke u Zagrebu, kojoj je glavna svrha pružanje pomoći obrtnicima. Marsilli je pak veličao Šurmina kao »reprezentanta politike rada, koji je pokazao veliku brigu za sve, a napose za obrtnike«. Treći govornike, Matija Rendulić, istakao je »zajedničke interese željezničkog i obrtničkog staleža« i pozdravio Šurmina kao čovjeka i političara koji je prvi shvatio da željezničari moraju biti u parlamentu zastupani po svom čovjeku.³²

Iz ovih podataka proizlazi da je Šurmin u okupljanju pristaša naročito računao na obrtnički sloj hrvatskoga građanstva, ali se njegova akcija protegnula i na selo, gdje, međutim, nije naišla ni na kakav odziv.

Ulazak Šurmina i Drinkovića u vladu bio je u štampi ocijenjen kao Pašičev potez za slabljenje Pribičevićeva utjecaja. »Zato je Pribičević bio od početka najveći protivnik ulaska te dvojice Hrvata u vladu« — piše *Domovina*.³³ Sam Drinković spominje kako ga je Svetozar Pribičević još uoči polaganja prisege nagovarao da ne uđe u vladu, jer će među hrvatskim izbornicima na predstojećim izborima bolje proći kao opozicionalac nego kao član vlade.³⁴ Doista, novi su se ministri već od samog početka sukobljavali s Pribičevićem i ostalim samostalcima u vladi³⁵, mada je glavni organ samostalnih demokrata to poricao. »Dok, dakle, između radikala i samostalnih demokrata nema nikakvih napetosti — piše *Riječ* sredinom siječnja 1925. — i dok s te strane nema u vladi nikakvih nesuglasica, jednako nema u vladi sporova ni između samostalnih demokrata i gg. Gj. Šurmina i M. Drinkovića, koji bi po neinformiranosti nekih listova htjeli čak da i demisioniraju, tobože zbog primjene zakona o zaštiti države prema HRSS«. ³⁶ No. gotovo u isto vrijeme dok *Riječ* demantira sporove u vladi između samostalaca i novih ministara, Šurmin je bio u audijenciji kod kralja Aleksandra i na kraljevo pitanje, kako posmatra politički položaj, odgovorio je: »Istočni grijeh koji prati vladu jesu samostalni demokrati. Mjesto da se ide zajedničkim silama prema cilju, kako bi što prije došlo do rada i konsolidacije u državi, samostalni demokrate...« (ovdje se bilješka prekida, ali je Šurmin očito dalje rekao kralju da samostalni demokrati tu konsolidaciju ometaju).³⁷ Neslaganja u vladi nisu dugo ostala nepoznata javnosti. Najzad se o tome počelo pisati ne samo u opozicionoj nego i u vladinoj štampi pa ih ni samostalska *Riječ* više nije mogla prešućivati. Već 23. siječnja samostalsko glasilo se zgraža nad izjavama ministra Šurmina o progonima Hrvata, »kao da se bilo gdje u zemlji progone Hrvati...« *Riječ* napominje da se postupak vodi samo protiv vođa HRSS, a ne protiv Hrvata. »Vladini se krugovi — piše *Riječ* — čude izjavama g. Šurmina, tim više, što

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ *Domovina*, 3/30. XII 1924. u članku »Lom u P-P vladi«.

³⁴ Dr M. Drinković, n. dj., str. 93.

³⁵ Isto, str. 92—96.

³⁶ *Riječ*, 14/17. I 1925. u članku »Čvrst položaj vlade«.

³⁷ DAZ, Š. ost., kut. 32. — Šurmin je bio u audijenciji kod kralja Aleksandra 20. I 1925. Kralj je tom prilikom potpisao nekoliko ukaza, koje mu je Šurmin podnio, a zatim su prešli na razgovor o političkoj situaciji.

je isuviše dobro poznato, da je baš on najenergičnije tražio primjenu zakona o zaštiti države na HRSS, pa da ga čak nije ni to zadovoljilo već da je tražio i proširenje ovoga zakona na neke druge opozicione grupe.³⁸

Time je zapravo otvorena polemika oko držanja pojedinih grupa u vladi, prije svega Šurmina i Drinkovića, u povodu donošenja »Obznane« nad HRSS. Šurmin je poricao da je on bio za oštre mjere protiv Stjepana Radića i HRSS, a *Riječ* ga podsjeća da je i on sam potpisao ministarsku objavu.³⁹ Polemika je zahvaćala sve šire razmjere dok napokon *Riječ* nije objavila da je slučaj »krize g. Šurmina« riješen i to tako da je Šurmin »dobio opomenu da se okani davanja izjava koje bi mogle kompromitovati vladu, jer ona ne može mijenjati svoju osnovnu politiku«...⁴⁰ »Vlada je utvrdila — piše dalje *Riječ* — da se veliki broj članova HRSS, kada trebaju da odgovaraju za krivice, za čas pretvaraju u Šurminovce i Lovrekovićeve, samo da dobiju Šurminovu i Lovrekovićevu zaštitu, a to je samo njihov trik da izbjegnu odgovornosti.«⁴¹

Samostalci su očito teško podnosili prisustvo Šurmina i Drinkovića u vladi i sada se više nisu ustručavali da im to javno i kažu. »Nitko nema prava — piše *Riječ* — da se sada prikazuje javnosti kao neki sentimentalni liberalac, jer bismo mu mogli dokazati da je Janus s dva lica: drugi u ministarskom vijeću, a drugi pred novinarima... Uostalom, svakome je slobodno u svakom času, da izađe iz vlade, ako drži, da ne može primiti odgovornost za vladine čine.«⁴² Za uzvrat Šurminov organ *Hrvatski pokret* nazivao je šefa Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribičevića monstrumom i fatalnim čovjekom. List, doduše, u istom članku naziva tako i Stjepana Radića, ali je takvo tituliranje Svetozara Pribičevića tim značajnije i karakterističnije jer je Pribičević Šurminov ministarski kolega.⁴³

Najzad je progovorio i sam Šurmin. Na predizbornom sastanku Hrvatske narodne stranke 1. veljače 1925. u Zagrebu on je objasnio svoj ulazak u vladu i stav prema samostalnim demokratima. Šurmin je tada tvrdio da je kod Pašića naišao na one smjernice koje mogu državu dovesti do rada i konsolidacije i da je Pašić kao uvjet za suradnju i sporazumijevanje postavljao priznanje državne cjelokupnosti i monarhije. Na toj osnovi — izjavio je Šurmin — mogu i Hrvati doći do ravnopravnosti i vodstva u ovoj državi. On da je iz razgovora s Pašićem uočio da radikali imaju razumijevanja za politički razvoj države i tada za njega više nije bilo dvojbe da li bi ušao u vladu ili ne. Ušao je u vladu a da se nije osvrtao ni na koju drugu stranku, pa ni na samostalne demokrate.⁴⁴ Tom izjavom Šurmin je jasno rekao da je njegov ulazak u vladu

³⁸ *Riječ*, 19/23. I 1925. u članku »G. dr. Šurmin u procjepu«.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, 20 24. I 1925.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto, u članku »Situacija jasna i čvrsta«.

⁴³ *Hrvatski pokret* 1/3 II 1925. u članku »Dva fatalna čovjeka«. U članku se između ostaloga kaže: »Politička povijest novijeg vremena izbacila je silom nesređenih prilika u našoj lijepoj domovini dva politička monstruma, dva fatalna čovjeka. Kod Srba je taj fatalist g. Svetozar Pribičević, a kod nas Hrvata g. Stjepan Radić. Kolikogod je fantasta g. Stjepan Radić, toliko je još viši fanatik g. Svetozar Pribičević. Svetozara Pribičevića stvorio je Stjepan Radić, a Stjepana Radića podigao je Pribičević i on mu je dao pravac još 1919. godine.«.

⁴⁴ Isto, 2/4. II 1925.

uslijedio samo na osnovu dogovora s radikalima i da sa Samostalnom demokratskom strankom niti ima niti hoće da ima kakvih dogovora. On se na Samostalnu demokratsku stranku nije uopće osvrtao, jer razumijevanje za politički razvoj države imaju samo radikali. To je bila prva javna Šurminova izjava o samostalnim demokratima, a sutradan je organ njegove stranke nastavio s još žešćim napadima na Svetozara Pribićevića, koga je nazvao fanatikom i umišljenim diktatorom.⁴⁵ Hrvatska narodna stranka će — ističe *Hrvatski pokret* — biti korektura onim političkim strankama koje misle nastaviti »širenjem onih tamnih i neplodnosnih ideja, koje su nas i politički i ekonomski doturale do ruba ponora«. ⁴⁶ Sasvim je jasno da je uvodničar strankina glasila (a to je vjerojatno bio sam Šurmin) mislio pri tom na Samostalnu demokratsku stranku.

Zbog takvih odnosa između Hrvatske narodne stranke i Samostalne demokratske stranke, Šurminov neuspjeh u borbi za osvajanje poslaničkog mandata upravo je najviše obradovao njegove partnere u vladi, samostalne demokrate. Oni nisu ni prije izbora propuštali priliku a da ne istaknu kako su Šurmin i Drinković postali ministri »bez mandata i bez stranke«. ⁴⁷ Poslije izbora, samostalska *Riječ* je s posebnim naglaskom poricala bilo kakav značaj Šurminovu prisutstvu u vladi. Dok je *Pravda* u povodu Šurminova putovanja u Zagreb, neposredno nakon izbora, spominjala misiju u ime vlade kod radićevaca, *Riječ* je naprotiv tvrdila da on (tj. Šurmin) u vladi »ne znači ništa« te je prva nagovijestila njegovo ispadanje iz vlade. ⁴⁸ Moglo se očekivati da će neposredno nakon izbora vlada podnijeti ostavku kako bi se mogla formirati nova vlada u skladu s novim rasporedom snaga u parlamentu. Međutim, Pašić nije podnosio ostavku što je za neko vrijeme produžilo i vijek Šurminova ministროvanja. Samostalci su međutim nastavili s napadima i obescjenjivanjem Šurmina, a on im je u svom organu uzvraćao istom mjerom. Polemika se naročito vodila oko pitanja tko je u vladi bio »za« a tko »protiv« postavljanja kutija HRSS, koja je iako stavljena pod »Obznanu«, ipak postavila svoje kandidatske liste za skupštinske izbore 8. II 1925. *Hrvatski pokret* je tvrdio da se Šurmin u vladi energično zalagao za postavljanje radićevskih kutija ⁴⁹ dok je samostalska *Riječ* tvrdila obratno tj. da su ministri-samostalci zagovarali postavljanje radićevskih kutija, a Šurmin da je bio za uklanjanje. ⁵⁰ Kako je vrijeme od održavanja izbora više odmicalo, nestrpljivost samostalaca je sve jače dolazila do izražaja, tim više što su se uporno pronosili glasovi o kontaktima radićevaca i radikala, pa se čak tvrdilo da u toj akciji ima i Šurmin svoju ulogu. Samostalci su predbacivali Šurminu da se dao na intrigiranje samo da ne ispadne iz vlade, i pri tom isticali Matu Drinkovića koji je već na prvoj sjednici poslije skupštinskih izbora podnio ostavku

⁴⁵ Isto, u članku »Na političkoj sklizavici«. U članku se govori o »političkom karnevalu na kom svom bjesomučnošću pleše vođa Samostalne demokratske stranke«.

⁴⁶ Isto, 4/6. II 1925.

⁴⁷ *Riječ*, 20/24. I 1925. u članku »Situacija jasna i čvrsta«.

⁴⁸ Isto, 40/17. II 1925. u članku »Tobožnja misija g. dra Šurmina«.

⁴⁹ *Hrvatski pokret*, 12/23. II 1925.

⁵⁰ *Riječ*, 47/25. II 1925.

i nije o tome pravio nikakvo pitanje. »Nečuveno je da g. Šurmin još uvijek ne može da se pomiri sa svojom sudbinom« — zaključuje komentator *Riječi*.⁵¹

Začudo, organ Hrvatske narodne stranke *Hrvatski pokret* nije uopće komentirao poraz nove stranke na skupštinskim izborima, već je odmah započeo kampanju za prestojeće gradske izbore, tvrdeći da će na tim izborima izvojevati sigurnu pobjedu.⁵² Gjivo Supilo, u pismu koje je poslije izbora uputio Šurminu, otkrивljuje za Šurminov neuspjeh Radikalnu stranku. On smatra da je bila dužnost Radikalne stranke, i to partijska i državna, da osigura mandate i njemu i Drinkoviću. Radikalna je stranka — po mišljenju Supila — morala pokazati da zna voditi brigu o interesima Hrvata više nego oni sami, pa ih kandidirati u čisto srpskim srezovima. Pribojava se, međutim, da se na jednu pogrešku ne nadoveže druga, pa da njih dvojica ne napuste vladu. Supilo svakako preporuča Šurminu da ne podnosi ostavku i da ostane (kao i Drinković) na svom položaju.⁵³

Doista, Šurmin (a također i Drinković) ostao je na svom položaju kroz cijeli februar, mart i april 1925. On nije podnosio ostavku, ali njegovo ostajanje ili neostajanje u vladi i nije ovisilo o njemu nego o radikalnoj stranci i njenom šefu. Razdoblje neposredno poslije izbora bilo je ispunjeno veoma značajnim, što javnim što zakulisnim, političkim zbivanjima. Vodili su se tajni pregovori između radikala i radićevaca, a 27. marta 1925. uslijedila je izjava Pavla Radića u Narodnoj skupštini kojom HRSS priznaje monarhiju i Vidovdanski ustav. Samostalci nisu prestajali optuživati Šurmina i Drinkovića za »političke spekulacije i pustolovine« jer da i oni sa svoje strane nagovaraju Pašića na aranžman sa Stjepanom Radićem.⁵⁴ Drinković je tri godine kasnije za sebe potvrdio ove navode samostalnih demokrata.⁵⁵ Međutim, Šurmin nije, ali se iz jedne njegove zabilješke vidi da je znao za pregovore između radićevaca i radikala pa i za neka lica koja su bila angažirana u održavanju veza i prenošenju poruka.⁵⁶ Kad je Pavle Radić dao spomenutu izjavu, organ Hrvatske narodne stranke je taj događaj komentirao kao »najrječitiju satisfakciju g. dru Gjuri Šurminu« koji da je duboko prozreo dušu naroda i predvidio ono do čega je moralo doći.⁵⁷ Ne govori se o nekoj akciji u kojoj je Šurmin sudjelovao, nego o potvrdi za ispravnost njegove politike i shvaćanja. Dva tjedna kasnije *Hrvatski pokret* konstatira da je rasplet situacije od izbora dalje neoborivim činjenicama utvrdio da je program Hrvatske narodne stranke »jedini odgovarajući nastaloj situaciji«. Oko toga programa treba započeti no-

⁵¹ Isto, 55/6. III 1925. u članku »G. Šurmin ne može da se pomiri sa svojom sudbinom«.

⁵² *Hrvatski pokret*, 11/22. II 1925.

⁵³ DAZ, Š. ost., kut. 8. — Pismo nije datirano ali se iz teksta može lako zaključiti da je pisano neposredno poslije skupštinskih izbora 8. II 1925.

⁵⁴ *Riječ*, 68/21. III 1925. u članku pod naslovom »Separatistički cinizam«.

⁵⁵ Dr M. Drinković, n. dj., str. 99.

⁵⁶ U jednom notesu malog formata pod naslovom »Političke zabilješke« Šurmin je 23. IV 1925. zabilježio da je Toni Schlegel bio u Sudbenom stolu u Zagrebu kod uhapšenog Stepana Radića i da je pisao memorandum za Nikolu Pašića. Biliška završava riječima: »Ovo mi je rekao Đ. Jelenić 28/4 u ministarstvu napomenuvši da je memorandum predao Pašiću«. — DAZ, Š. ost., kut. 32.

⁵⁷ *Hrvatski pokret*, 22/2. IV 1925. u članku »Poslije preokreta«.

vim grupiranjem. »Nova situacija traži nove ljude, koji će oprobani u borbi, izvesti veliko djelo sanacije naših nesnosnih prilika, te će jednom svijesnom, zdravom, određenom akcijom povesti naš narod u borbu protiv političke iskvarenosti«. ⁵⁸ Nema sumnje, da se Šurmin u novonastaloj situaciji i u onom stanju koje je imalo uslijediti ponadao izvjesnoj, i to ne malo, uloži za sebe. No njegove ambicije u tom trenutku nisu počivale na realnoj osnovi, jer Šurmin očito nije bio jedan od onih političara koji su, kako je to pisao njegov *Hrvatski pokret* kadri »izvesti veliko djelo sanacije«.

Dne 25. IV 1925. Šurmin je bio u audijenciji kod kralja Aleksandra. Kralju je izrazio mišljenje da se poslije izjave Pavla Radića u skupštini s radićevcima može raditi i država konsolidirati, a to mogu izvesti samo radikali. Trebalo bi svakako postići i podršku demokrata. Ni taj put nije propustio priliku da naglasi kako u vladi ne bi smjelo biti Svetozara Pribićevića, koji je glavna zapreka sređivanju prilika. Kralj je tada govorio Šurminu o mnogim političarima, a naročito je hvalio Pašića koji jedini zna što hoće. »O Pribićeviću, bilježi Šurmin, i njegovim demokratima nije htio niti riječi progovoriti«. ⁵⁹

Međutim, usprkos Šurminovim procjenama da mu nova situacija ide u prilog i da će očitim slabljenjem pozicija Svetozara Pribićevića i Samostalne demokratske stranke naći sebi mjesto u novoj garnituri, skori događaji uklonili su ga s političkog poprišta. Sutradan po audijenciji, 26. IV, otvorio je u ime vlade, kao ministar trgovine i industrije, privrednu izložbu Zagrebački zbor. Dne 27. IV prisustvuje kongresu trgovaca u Zagrebu, a 28. IV ponovo je u Beogradu. Dne 29. IV konferira s Markom Đuričićem o pitanju zadarske trgovačke komore, a idućeg dana objavljena je rekonstrukcija vlade. Na listi ministara nije više bilo ni Šurmina ni Drinkovića. Šurmina je kao ministar trgovine i industrije naslijedio samostalni demokrat dr Prvislav Grisogono. Organ Hrvatske narodne stranke objavio je ovu vijest bez ikakva komentara. Od tada se više ništa ne čuje za Hrvatsku narodnu stranku. Nikada nije objavljeno njeno raspuštanje. Njen organ *Hrvatski pokret* ne nosi više od broja 36 podnaslov »organ Hrvatske narodne stranke« već »kulturno politički tjednik«, a s brojem 43 od 18. VII 1925. prestaje izlaziti.

*

Šurminova akcija za osnivanje Hrvatske narodne stranke pada u vrijeme veoma burnih i dinamičnih političkih zbivanja. Borba protiv centralističkoga Vidovdanskog ustava poprimala je sve oštrije oblike. Anticentralističke tendencije osobito su došle do izražaja u političkoj djelatnosti Stjepana Radića, koji je, nakon okupljanja hrvatskih seljaka, sve jače prodirao u hrvatske gradove pretvarajući postepeno svoju stranku u pravi hrvatski pokret. Hrvatski građanski političari, pocijepani u više sitnih i bezutjecajnih stranaka, nisu mogli spriječiti taj proces niti su više mogli računati na vodstvo hrvatske politike. To je vodstvo neosporno bilo u rukama Stjepana Radića. Na drugoj strani, kao nosioci centralizma i stvarni vlastodršci, bili su radikali na čelu s

⁵⁸ Isto, 26/16. IV 1925. u članku pod naslovom »Nova situacija traži nove ljude«.

⁵⁹ DAZ, Š. ost., kut. 32, »Političke zabilješke«.

Nikolom Pašićem. Nakon izlaska demokrata iz vlade u prosincu 1922. radikali su kroz cijelu 1923. godinu držali sami vlast u rukama (homogena radikalska vlada), a i kasnije, nakon stvaranja koalicije sa Svetozarom Pribičevićem u ožujku 1924, oni ostaju glavna poluga vlade. Ta je činjenica dovela do kolebanja hrvatskih građanskih političara, osobito onih okupljenih u Hrvatskoj zajednici, između Stjepana Radića i radikala. I dok su mnogi od njih u fazi sve izrazitijeg slabljenja i osipanja vlastitih, ionako malobrojnih, stranačkih redova tražili izlaz u osloncu na Stjepana Radića i HRSS, napuštajući pri tom i svoj program, neki (a među njima Šurmin i Drinković) nisu prihvatili tu orijentaciju svojih stranačkih drugova već su krenuli drugim putem. Oni se priklanjaju drugoj strani — radikalima. Tu je, zapravo, ishodišna tačka Šurminove akcije 1923. i 1924/25.

Šurminov načelni monarhizam i osvjedočenje da se za Hrvatsku najpovoljnije rješenje državne krize može naći samo u suradnji s radikalima doveli su ga u takav položaj koji ga je — iako politički beznačajnog — uključio u političke kombinacije radikala. Teško je utvrditi čija je zapravo bila ideja o osnivanju nove hrvatske političke stranke, Šurminova ili Pašićeva, ali je sasvim sigurno, pa i u slučaju da je čak i bila Šurminova, da do pokušaja njezne realizacije ne bi nikada došlo bez radikalske pomoći i podrške. Sam Šurmin kaže u tezama za osnivanje stranke da stranka treba održavati vezu s radikalima, i zatim: »radikali bi išli na ruku toj stranci«. A politička taktika koju su radikali primjenjivali u odnosu na neprekidno jačanje Radićeva pokreta, kao i ono što su poslije eksperimenta sa Šurminom pokušali s frankovcima, upućuje upravo na to da su radikali bili idejni začetnici akcije za osnivanje nove hrvatske stranke. Upravo u vrijeme, da je tako nazovemo, Šurminove ministarske agonije i očitog neuspjeha njegove akcije u ožujku i aprilu 1925. Pašić je započeo akciju povezivanja s frankovcima i pretvaranja Hrvatske stranke prava u *Hrvatsku radikalnu stranku*.⁶⁰ Ta je Pašićeva akcija u stvari bila dio njegove političke strategije usmjerene na slabljenje hrvatskog fronta. Stvaranjem jedne nove političke formacije u Hrvatskoj, koja će biti tijesno povezana i oslonjena na Radikalnu stranku, trebalo je odvući dio pristaša, barem onih u gradovima, od Radićeva pokreta. Isti motivi koji su radikale navodili na kombinacije s frankovcima još su u jačoj mjeri diktirali slične pothvate 1923. i 1924, kad su svoje planove pokušali ostvariti preko onog krila Hrvatske zajednice koje se odupiralo bezuvjetnom podčinjavanju Stjepanu Radiću i HRSS. Neslaganja u vodstvu Hrvatske zajednice bila su im poznata, a dolazak Šurmina u Beograd u ljeto 1923. i na razgovore s radikalskim prvacima samo je potvrdio pravo stanje stvari. Tada se i prvi put pojavila ideja jednog plana koji je od početka vodio slabljenju njihova glavnog protivnika i učvršćivanju vlastitih pozicija.

Međutim, u ljetu i jeseni 1923. ipak još nije došlo do ostvarenja te zamisli. U času, kada je Šurmin izradio plan o osnivanju nove hrvatske stranke i dostavio ga Velizaru Jankoviću, radikali su se osjećali prilično sigurni. Stjepan Radić je bio u inozemstvu, njegova stranka je apstinirala od sudjelovanja

⁶⁰ Vidi o tome moju raspravu »Veze između frankovaca i radikala od 1922—1925«, *Historijski zbornik* XV, 1962, str. 41—59. (O razgovorima Pašića i dra Ante Pavečića, kasnijeg ustaškog »poglavnika«, i planovima za osnivanje Hrvatske radikalne stranke na str. 54).

u Narodnoj skupštini, a nesložna skupštinska opozicija iscrpljivala se u bezopasnim kombinacijama. Ideja Hrvatske napredne stranke ostala je neostvarena u političkoj konstelaciji potkraj 1923, ali su Šurminov prekid s Hrvatskom zajednicom i njegove daljnje dobre veze s radikalskim vrhovima ostavljale mogućnost njena ostvarenja u jednoj drugoj, za radikale, težoj situaciji. A na nju nije trebalo dugo čekati. Izmijenjene prilike u 1924. godini ponukale su radikale da akciju započetu s Šurminom 1923. obnove i privedu kraju.

Politički razvoj 1924. bio je za njih utoliko nepovoljniji što su radićevci svojim dolaskom u beogradsku skupštinu izazvali poremećaj u rasporedu snaga. Usprkos podršci samostalaca, Pašićeva vlada je ipak morala odstupiti. Obnavljanje P-P vlade početkom studenoga 1924. bilo je vezano za izborni mandat. Vlada je nakon raspuštanja skupštine trebala provesti nove izbore 8. veljače 1925. Takav razvoj događaja pokazao je da se radikali mogu održati na vlasti samo paktiranjem sa Svetozarom Pribićevićem i Samostalnom demokratskom strankom, a ta je stranka — usprkos nekim zajedničkim stavovima s Radikalnom strankom i svojoj spremnosti da podrži radikale, dijeleći s njima vlast — ipak stajala na drugačijim idejnim pozicijama i bila je prihvaćena od radikala kao izlaz u nuždi. Samostalski unitarizam i traženje dosljednog provođenja Vidovdanskog ustava sukobljavali su se s radikalskim velikosrpstvom i hegemonizmom. Oslanjanje na samostalce kao jedina alternativa, makar koliko ih povezivali praktični razlozi — prije svega stalna opasnost od nabujalog Radićeva pokreta — bila je za radikale i suviše uska platforma. Tim više što je samostalski lider Svetozar Pribićević u to vrijeme bio još čvrsto povezan dobrim ličnim vezama s kraljem Aleksandrom, a pritajeni sukob Pašića i kralja (usprkos kraljevim vrlo pohvalnim izjavama o Pašiću u audijenciji Šurminu) bio je latentan. Pašić i Radikalna stranka nastojali su naći nove saveznike. U vladi je trebalo stvoriti protutežu jakom utjecaju Svetozara Pribićevića uvlačenjem ličnosti iz redova Hrvata i to onih koji su bili skloni Radikalnoj stranci, a istodobno je trebalo slabiti Radićev pokret i primorati ga na kapitulaciju. Novi izbori, koje je trebalo održati na početku veljače 1925, morali su ojačati Radikalnu stranku, i to ne samo direktno, povećanjem broja poslaničkih mjesta, nego i indirektno, slabljenjem partnera, kako onih s kojima stranka surađuje, tako i onih protiv kojih se bori. Protezanje »Obznane« na HRSS, hapšenje Stjepana Radića i ostalih članova vodstva njegove stranke, podupiranje disidentske grupe HRSS na čelu s Lovrekovićem, trebalo je da obezglavi Hrvate. U takvoj atmosferi, pojava nove hrvatske stranke, koja je u svom programu istakla na prvom mjestu hrvatsku nacionalnu individualnost i založila se za sporazumijevanje sa Srbima, pridoinijela bi razbijanju hrvatske opozicije i udaljavanju barem jednog dijela hrvatskih birača od Stjepana Radića i njegova pokreta na predstojećim izborima. Međutim, nova je stranka imala i drugi, za radikale isto tako značajan zadatak, a to je suzbijanje Samostalne demokratske stranke i sprječavanje njena porasta u Hrvatskoj. I dok je radikalska, kao i cjelokupna vladina štampa vodila pravu hajku protiv Stjepana Radića i HRSS, radikali nisu mogli to isto činiti i protiv Samostalne demokratske stranke. Oni nisu mogli u predizbornoj borbi otvoreno agitirati protiv svojih glavnih partnera u vladi. Zato su to prepustili Šurminu i novoosnovanoj Hrvatskoj narodnoj stranci. Upravo iznenađuje da su se dvije stranke koje su sudjelovale u istoj vladi

mogle na takav način obračunavati kako su to činile Hrvatska narodna stranka i Samostalna demokratska stranka. Štaviše, oštrina kojom je Hrvatska narodna stranka istupila protiv Svetozara Pribićevića i Samostalne demokratske stranke daleko je premašila oštrinu kritike Radićeve politike. A kad su izbori prošli, i kad se pokazalo da ni represalije ni osnivanje nove hrvatske stranke ne mogu zaustaviti Radićev trijumf (na izborima 8. II 1925. HRSS je dobila 530.000 glasova i 70 mandata, što je predstavljalo vrhunac njena uspjeha od stvaranja jugoslavenske države), Šurmin je i ne osvrćući se na izborni neuspjeh svom žestinom nastavio obračunavanje sa Svetozarom Pribićevićem i Samostalnom demokratskom strankom. Borba protiv radićevaca postala je bespredmetna i više nije imala prave svrhe u času uspostavljanja veze radikala s uhapšenim Stjepanom Radićem. Kako su pregovori više napredovali, tako je trebalo sve jače isticati da su Svetozar Pribićević i njegova stranka najveća prepreka konsolidaciji prilika u državi. To još nisu mogli učiniti radikali, pa je zato Šurmin preko svog lista nastavio antipribićevićsku kampanju, naročito poslije 27. III 1925, kada su radićevci u parlamentu priznali Vidovdanski ustav i monarhiju.

Odlazak Šurmina iz vlade značio je i kraj njegove akcije. Pokušaj uvođenja u politički život još jedne stranačke formacije u ionako već prilično atomiziranu stranačku konstelaciju nije uspio. Šurmin se vratio u Zagreb jer u daljnjem razvoju situacije nije više bio radikalima potreban, a sam nije imao moći, niti je to objektivno uopće bilo moguće, da formulira jednu novu, drugačiju hrvatsku politiku mimo ili protiv Stjepana Radića. Njegova ocjena da preokret radićevaca znači prihvaćanje onih koncepcija koje je on zastupao izraz je pritajene nade da će se u novoj radićevsko-radikalnoj vladavinskoj kombinaciji naći i za njega mjesta. Međutim, neslavni završetak njegove stranke, koja se nije nikada pravo ni organizirala, kao i njegovo lično isključenje iz nove garniture najbolje dokazuju da je cijela akcija oko Hrvatske narodne stranke bila u stvari plod trenutnih taktičkih poteza drugih snaga i to onih koje su određivale državnu politiku. Osnivanje Hrvatske narodne stranke bio je, prema tome, rezultat akcije odozgo, a ne okupljanje nekih određenih društvenih i političkih snaga odozdo. Šurminova akcija u stvari ilustrira jedno razdoblje u razvoju jugoslavenske države kada se građanske političke stranke u međusobnoj borbi za vlast nisu ustručavale primjene najrazličitijih metoda ili da se dočepaju vlasti ili da se na njoj održe.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.